

УДК 304.9

**ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ
СУСПІЛЬНОГО ВІДТВОРЕННЯ ТА ЇЇ СУЧАСНИЙ КОНТЕКСТ****А. І. Щетинін****(Університет митної справи та фінансів, м. Дніпро)**

У ретроспективному аспекті викладено історію розвитку теорії суспільного відтворення. Розкрито характерні особливості ринкової організації виробництва в Україні. Обґрунтовано необхідність корегування неоліберальної моделі суспільного відтворення у бік використання ринкових методів державного втручання в економіку в розробці стратегічного економічного розвитку.

Ключові слова: суспільне відтворення; неолібералізм; стратегічні проблеми організації суспільного відтворення.

In retrospective aspect, the history of the development of the theory of social reproduction is presented. The characteristic features of the market organization of production in Ukraine are revealed. The necessity of correcting the neo-liberal model of social reproduction in the direction of using market methods of state intervention in the economy in the development of an economic development strategy is substantiated.

Key words: social reproduction; neoliberalism; strategic plans for the organization of social reproduction.

Постановка проблеми. У сучасному дуже складному житті людського суспільства всі основні його прояви пов'язані з таким базовим явищем, як суспільне виробництво. Це завжди заохочувало дослідників до його аналізу як на мікрорівні організації виробництва, так і на макрорівні. Однією з найскладніших проблем останнього стала проблема дослідження організації суспільного відтворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми суспільного відтворення розглядаються в працях провідних українських учених. Серед них такі відомі дослідники, як В. М. Геєць, В. Д. Базилевич, В. М. Тарасевич. В їхніх дослідженнях значна увага приділяється проблемі пропорційності відтворювального процесу і питанням балансування суспільного виробництва з огляду на швидкі зміни його загальних умов.

Мета статті – аналіз наявних моделей суспільного відтворення для подальшого використання найпридатнішої з них у розробці стратегічного економічного розвитку України.

Виклад основного матеріалу. “Відтворення” як загальний термін означає повторення якогось процесу і, з огляду на безперервність існування матерії в будь-яких формах її прояву, відображає не тільки тісний зв'язок між конкретними процесами життя, які мають і початок, і кінець, але й сам еволюційний розвиток матеріального світу. В аспекті дослідження загального процесу організації виробництва в конкретному

© А. І. Щетинін, 2016

суспільстві застосовують термін “суспільне відтворення”. Якщо не враховувати деякі несуттєві відмінності в дефініціях окремих науковців, то, по суті, термін “суспільне відтворення” означає безперервний, постійно повторюваний процес суспільного виробництва. Цей процес постійного повторення включає і такий же об’єктивний процес розвитку суспільного виробництва, що проявляється як у кількісних, так і в якісних змінах у суспільному виробництві.

Тривалий час в історії економічної думки, починаючи з таких відомих мислителів, як Ксенофонт, Арістотель та інших, у центрі уваги дослідників були переважно мікроекономічні процеси. Панування натурального господарства, феодальна роздробленість та інші загальноісторичні моменти не ставили на порядок денний дослідження макроекономічних процесів, зокрема суспільного відтворення. Тільки із початком розвитку капіталістичних виробничих відносин з’являються перші праці в напрямі аналізу макроекономічних процесів. Так, наприклад, засновник класичної політичної економії У. Петті у своїй праці “Політична арифметика” досліджує деякі аспекти суспільного виробництва в цілому. Але цей геніальний учений ще не ставить перед собою завдання дослідження процесу суспільного відтворення.

Першу успішну спробу аналізу суспільного відтворення зробив видатний учений-фізіократ Ф. Кене. У своїй головній праці “Економічна таблиця” він ставить і на рівні своєї теоретичної позиції блискуче розв’язує проблему суспільного відтворення. При цьому головний акцент він зробив на аналізі проблеми реалізації всього виробленого за певний період (за рік) сукупного суспільного продукту. Це означало, що в основу дослідження було покладено пошук балансових пропорцій між натуральними і вартісними складовими всього суспільного виробництва.

Починаючи аналіз, Ф. Кене ділить усе суспільство на три класи: клас селян-орендарів, клас землевласників і клас промисловців, або “безплідний клас”, за визначенням фізіократів. Це визначення вони пов’язували з тим, що представники цього класу не створюють додаткового продукту. Він, за їх уявленням, створюється виключно в сільському господарстві, промисловці тільки надають частині продукції останнього нової форми, виробляючи меблі, різноманітні знаряддя праці тощо. Селяни-орендарі за рік виробили продукції на 5 млрд ліврів, з яких 2 млрд становили їх витрати на виробництво, а 3 млрд – це загальний обсяг усього створеного цим класом додаткового продукту. Клас промисловців переробив продукції минулого року на 2 млрд ліврів. Що стосується класу землевласників (а до нього входять феодала, чиновники, духовенство і король з усім обслуговуючим персоналом), то вони всі в сукупності отримують за здану селянам в оренду землю ренту в сумі 2 млрд ліврів за рік. Рух виробленого в суспільстві продукту і рух готівкових грошей (2 млрд ліврів) подано на схемі (рис. 1):

Як видно з рисунка, всі класи задовольняли свої виробничі й особисті потреби за рахунок виробленого сукупного суспільного продукту. Останній повністю реалізовано, а всі класи готові для повторення (відтворення) суспільного виробництва в тих же масштабах. Клас селян-орендарів, задовольнивши свої потреби в продукції сільського господарства для особистого і виробничого споживання, водночас за рахунок додаткового продукту (3 млрд ліврів) отримав продукцію промисловості на 1 млрд ліврів і 2 млрд ліврів готівки, яку він може заплатити землевласникам за оренду землі наступного року.

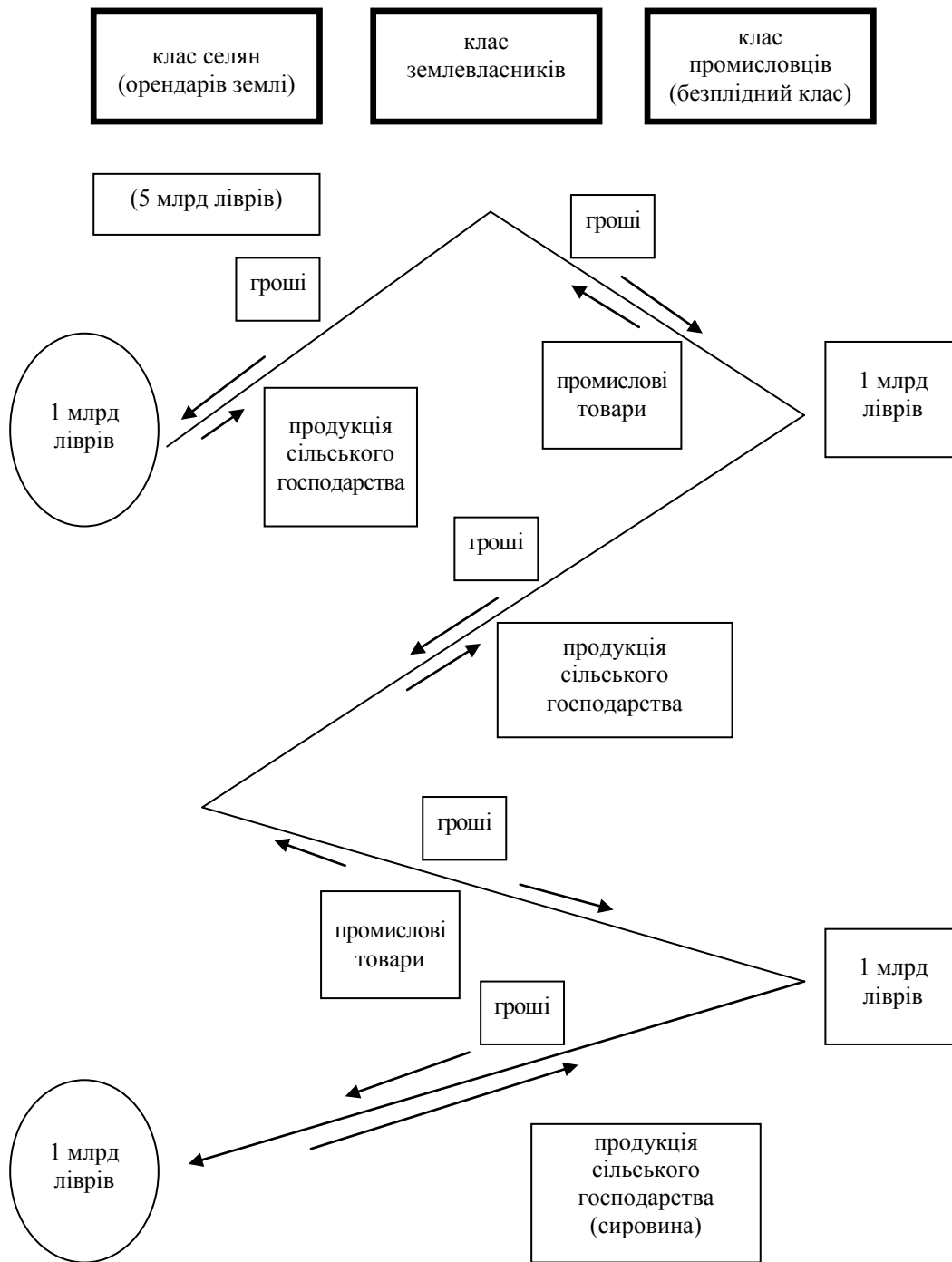

Рис. 1. Схема відтворення Ф. Кене

Попри певні методологічні недоліки, пов'язані з деякими принциповими теоретичними позиціями фізіократів, ця схема суспільного відтворення була для свого часу великим науковим досягненням. К. Маркс, оцінюючи “Економічну таблицю”, писав: “Ця спроба, зроблена у другій третині XVIII ст., у період дитинства політичної економії, була у найвищому ступені геніальною ідеєю, безсумнівно, найгеніальнішою з усіх, які тільки висувала до цього часу політична економія”¹.

Проте схема суспільного відтворення, розроблена Ф. Кене, не давала відповіді на цілу низку питань, пов'язаних із постійним повторенням і розширенням суспільного виробництва. Подальший розвиток теорії суспільного відтворення зробив К. Маркс у своїй праці “Капітал”. Застосувавши метод діалектичного матеріалізму до аналізу суспільного виробництва, К. Маркс увів поняття двох підрозділів цього виробництва і розглянув механізм суспільного виробництва в межах простого і розширеного відтворення. При цьому в “Капіталі” особливе місце посідає така фундаментальна проблема суспільного відтворення, як проблема реалізації всього сукупного продукту, виробленого за відповідний проміжок часу. Розкриваючи суть процесу реалізації, К. Маркс виводить умови реалізації всього сукупного суспільного продукту за простого відтворення. Що ж стосується розширеного відтворення, то, здійснивши глибокий науковий аналіз цього макроекономічного процесу, він не формулює умов реалізації сукупного суспільного продукту. На думку багатьох сучасних економістів, це пов'язано з тим, що автор “Капіталу” не встиг за своє життя підготувати до друку другий і третій томи цього твору. Проте, виходячи з логіки дослідження розширеного суспільного відтворення, блискуче здійсненого К. Марксом, умови реалізації можна вивести у вигляді таких рівнянь:

$$\begin{aligned}I(c + v + m) &= I(c + \Delta c) + II(c + \Delta c) \\II(c + v + m) &= I(v + \Delta v + m_{cn}) + II(v + \Delta v + m_{cn}) \\II(c + \Delta c) &= I(v + \Delta v + m_{cn}).\end{aligned}$$

Зрозуміло, що ці рівняння відображають ідеальну модель реалізації сукупного суспільного продукту і розкривають глибинну сутність усього механізму функціонування суспільного відтворення. Що ж стосується реальних процесів реалізації сукупного суспільного продукту в тій чи іншій країні, то вони здійснюються не в такій ідеальній формі та й не можуть здійснюватись в ідеалі, адже явище ніколи не збігається із сутністю, воно завжди багатше і різноманітніше. Рівняння, складені як умови реалізації сукупного суспільного продукту, реалізуються тільки через їх не-реалізацію, через постійне порушення цих рівнянь. Суть явища, яка закладена в цих умовах реалізації, здійснюється тільки приблизно, лише як певна тенденція. Саме так і діють усі економічні закони. Нерозуміння цього, бажання побачити в умовах реалізації ті умови, що характеризують процеси реалізації сукупного суспільного продукту в конкретній країні, призводить до грубих помилок в аналізі такого складного явища, як розширене суспільне відтворення.

---

¹ Маркс К. Капитал. – Т. 3 / К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. – 2 изд. – М. : Политиздат, 1962. – Т. 26. – Ч. 1. – С. 345.

Зауважимо, що, аналізуючи таке надзвичайно складне явище, як суспільне відтворення, К. Маркс абстрагується від певних явищ, які не впливають на сутність відтворення. Це наукові припущення. При цьому треба підкреслити той факт, що, розглядаючи розширене суспільне відтворення за декілька років, він виходить з незмінної органічної будови капіталу. Після публікації другого і третього томів “Капіталу” критики К. Маркса звернули на це увагу, стверджуючи, що його теорія суспільного відтворення не наукова, оскільки вступає в суперечність із таким процесом, як постійне зростання органічної будови капіталу, якому сам К. Маркс приділив значну увагу, пов’язуючи із цим явищем тенденцію норми додаткової вартості до зменшення і зростання безробіття. Можна припустити, що це стало наслідком того, що другий і третій томи “Капіталу” ще не були готові до друку, а Ф. Енгельс, який підготував їх видання після смерті К. Маркса, свідомо не переробляв текст “Капіталу”, роблячи тільки найнеобхіднішу корекцію і тільки у тій формі, що дозволяє чітко відділити текст автора “Капіталу” від поправок, які зробив Ф. Енгельс.

Певний внесок у розвиток теорії суспільного відтворення, пов’язаний саме з названою вище суперечністю зробив В. І. Ленін. Виступаючи в кінці 90-х рр. XIX ст. проти теоретичних поглядів народників, які вважали розвиток капіталізму в Росії неможливим і відстоювали теорію особливого шляху російського суспільства, він пише статтю “З приводу так званого питання про ринки”, де за основу бере схему суспільного відтворення К. Маркса, але вже з другого року постійно змінює (збільшує) органічну будову капіталу й аналізує процес реалізації. Він ґрунтовно доводить, що і врахування змін органічної будови капіталу не змінює тих фундаментальних висновків, які робить К. Маркс унаслідок аналізу суспільного відтворення.

Розроблена К. Марксом блискуча теорія суспільного відтворення та її довершеність і цілісність відкривала і певний простір для її подальшого розвитку. Він пов’язаний як із поглибленням у дослідженні сутності, так і з вивченням на основі пізньої сутності всього багатограння її реальних проявів.

Щодо аналізу сутності явища, то подальші дослідження були сконцентровані на аналізі суспільного відтворення з урахуванням складнішої, ніж за часів К. Маркса, структури суспільного виробництва. Так, відомий український економіст В. М. Тарасевич у своїй статті “Новий тип відтворення і держава”, аналізуючи просте суспільне відтворення, виходить не з двох підрозділів виробництва, а з чотирьох і на основі цього розробляє умови реалізації сукупного суспільного продукту для простого відтворення².

Проте основним напрямом подальшого розвитку теорії суспільного відтворення стало дослідження не самої сутності, а конкретних форм її реального прояву. Логіка наукового пізнання, як відомо, передбачає спочатку з’ясування суті явища, а вже на основі цього дослідження всієї багатогранності реальних форм прояву цієї сутності. Розкриття сутності процесу суспільного відтворення, започатковане Ф. Кене, було блискуче продовжено К. Марксом. Що ж стосується аналізу форм

---

² Тарасевич В. Н. Новый тип воспроизводства и государство [Электронный ресурс] // Вопросы политической экономии. Научный экономический электронный журнал. – 2013. – № 2 (7). – Режим доступа : <http://vopoliteko.ucoz.com>

прояву цієї сутності, то автор “Капіталу” перед собою таке завдання, вочевидь, не ставив. Це пояснюється не тільки і не стільки тим, що останні два томи його праці, як уже зазначалось, не були ним підготовлені до друку і мають якийсь відтінок ще не остаточної редакції, а тим, що К. Маркс виходив з історичного характеру товарного виробництва, яке після соціалістичної революції мало зникнути. А разом зі зникненням товару, грошей та інших елементів організації ринкової економіки суттєво змінився і сам процес суспільного відтворення.

У сучасних умовах дослідження конкретних форм організації суспільного відтворення набуває великої практичної значущості та є важливим напрямом розвитку економічної теорії. Це пов'язано з тим, що вже на початку ХХ ст. у продуктивних силах відбулися суттєві зміни, що призвели і до важливих змін у механізмі суспільного відтворення. Якщо процес суспільного відтворення до ХХ ст. здійснювався повністю самостійно за правилом “невидимої руки” А. Сміта, то в нових умовах суспільного відтворення він утратив здатність до повного саморегулювання. На поверхні це проявилось у нездатності ринку самостійно регулювати основні пропорції суспільного виробництва. Великі економічні потрясіння, масове безробіття, фізичне знищення частки виробленого продукту – все це стало ознакою відтворювального процесу в багатьох країнах. За цих обставин необхідно було по-новому поставитись до аналізу суспільного відтворення.

Основний напрям наукових досліджень сфокусувався на аналізі функціональних зв'язків між різними складовими елементами в суспільному відтворенні. Багато економістів зробили вагомий внесок у вивчення й подальший розвиток теорії суспільного відтворення, але найглибший аналіз проблем сучасного відтворення провів видатний англійський економіст Дж. Кейнс. Саме він першим вдало проаналізував суспільне відтворення в усьому різноманітті його реальних проявів з метою пошуку і розробки механізмів впливу на суспільне відтворення і його наближення до оптимального стану – стану рівноваги. Дж. Кейнс став третім науковцем в економічній історії (після Ф. Кене і К. Маркса), хто зумів глибоко дослідити механізм суспільного відтворення й зробити фундаментальні наукові висновки з цього аналізу.

Аналізуючи все суспільне відтворення, Дж. Кейнс зробив акцент на проблемі реалізації сукупного суспільного продукту. Це не випадково, адже саме реалізація є квінтесенцією суспільного відтворення, хоча й не зводиться цілком до нього. Дж. Кейнс розробив і застосував власний метод дослідження. При цьому він дуже багато запозичив з методології, яку використав К. Маркс під час дослідження суспільного відтворення. До цього методу ввійшло застосування агрегованих показників, які б давали кількісну характеристику певним узагальненим явищам. Відкидаючи в цілому трудову теорію вартості, Дж. Кейнс змушений визнати, що суспільний продукт є результатом і втіленням витраченої на нього праці.

Важливим елементом наукового методу Дж. Кейнса став пошук того закону, який за сучасних умов суттєво впливає на особливості суспільного відтворення. Цей закон він визначає як основний психологічний закон і пов'язує його прояв з тим, що “зі зростанням реального доходу в ще більшій пропорції зростає та частка

доходу, що зберігається”³. Це означає, що суб’єкт суспільного відтворення (а це покупець, споживач виготовленої продукції) в умовах зростання його доходів виявляє абсолютно однозначну реакцію, а саме: він витрачає свої доходи в меншій пропорції, ніж вони зростають. Наслідком цього виступає формування так званого неефективного попиту, а в процесі суспільного відтворення це призводить до нерезалізації частини виробленого суспільного продукту.

Досліджуючи базові проблеми суспільного виробництва, Дж. Кейнс розробив теоретичну модель подолання негативних наслідків дії цього суб’єктивного економічного закону. В стислому варіанті його пропозиції зводились до необхідності активного втручання держави в економічне життя для забезпечення через фінансові заходи перерозподільчих процесів і перетворення неефективного попиту на ефективний. Останнє пов’язувалося з активною інвестиційною діяльністю держави в цілому й особливо в напрямі розбудови виробничої та соціальної інфраструктури.

Як відомо, теоретична модель державного регулювання економіки, яку розробив Дж. Кейнс, була покладена в основу економічної політики багатьох високорозвинених країн і дала в практиці суспільного виробництва в цих країнах потужний та ефективний поштовх у його розвитку. Але умови суспільного відтворення постійно і досить швидко змінюються. В кінцевому варіанті це призвело до того, що кейнсіанство як провідна економічна теорія ХХ ст. себе вичерпало. І вже в 70–80-ті рр. ХХ ст. на зміну теорії Дж. Кейнса у різних країнах по-різному приходять монетаризм.

Монетаризм – сучасна теорія суспільного відтворення, хоча таке визначення певною мірою умовне. Ця теорія досить еkleктична й розмита, але рекомендації та висновки монетаристів здебільшого стосуються всієї системи суспільного виробництва, що дає право зарахувати монетаризм до теорії суспільного відтворення.

Монетаризм виник у США в середині ХХ ст. Його засновниками стали М. Фрідмен, А. Шварц і А. Мельцер, які працювали в Чиказькому університеті. Тому цей напрям економічної думки часто називають чиказькою школою. Докорінну особливість відтворювального процесу представники монетаризму вбачають у тому, що сучасна ринкова економіка є самодостатнім, збалансованим господарством. Це принципово відрізняє монетаристів від тих же кейнсіанців, для яких основним методологічним постулатом залишається теза про наявність внутрішніх структурних суперечностей, притаманних ринковій економіці як такій. Для монетаристів основною є суперечність між динамікою розвитку виробництва і грошовою масою, що перебуває в обігу. Досягнення оптимального співвідношення між виробництвом і грошовою масою, що його обслуговує, – головна практична мета монетаризму, оскільки саме оптимізація цього співвідношення і є визначальним чинником забезпечення збалансованості й розвитку суспільного відтворення.

Стислий ретроспективний огляд теорії суспільного відтворення дає можливість не тільки виявити певні етапи у становленні економічної теорії, але й дозволяє зробити важливий висновок про постійне ускладнення відтворювального процесу та появу нових потужних чинників, які впливають на суспільне відтворення.

---

³ Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег. – М., 1978. – С. 91.

Це особливо важливо для країн, які ще не мають достатнього досвіду розбудови ринкових відносин, а у виборі теоретичної основи своєї економічної політики орієнтуються на той теоретичний інструментарій, який дозволяє з максимальною ефективністю забезпечувати високий рівень суспільного відтворення в конкретній країні. Серед таких країн перебуває й Україна, в якій об'єктивні економічні процеси, що реалізують сутність суспільного відтворення, відбуваються в умовах становлення державності й недостатнього рівня розвитку ринкових відносин.

Короткий історичний шлях розбудови нашої сучасної Батьківщини обумовлює необхідність значних зусиль у плані інституціоналізації всієї системи організації суспільного відтворення, а незавершеність ринкових перетворень потребує дуже чіткого і ретельно продуманого теоретичного базису, який суспільство має покласти в основу своєї економічної політики у сфері відтворювальних процесів. Так, скажімо, широке застосування монетаризму, безсумнівно, дає позитивний ефект і забезпечує економічний розвиток. Але ця теорія спрацьовує там, де ринкові відносини існують у високорозвиненій, рафінованій формі. Країна, яка не досягла такого рівня, ризикує отримати дуже уповільнений розвиток суспільного відтворення, а за певних умов і кризові явища в економіці. Це стосується, перш за все, нашої держави. Україна у формуванні своєї економічної політики не може виходити, так би мовити, з “чистого монетаризму”, адже базові підвалини цієї теорії ґрунтуються на тому, що сучасна ринкова економіка є самодостатнім, збалансованим господарством. А це можливо тільки за умови високого рівня розвитку ринкових відносин, чого нині ще немає в нашій державі. На підтвердження цього наведемо хоча б один факт, а саме відсутність у нас ринку землі. Це говорить про те, що ринкові відносини в одній із найважливіших сфер суспільного виробництва – сільському господарстві (в тій їх частині, яка стосується найважливішого елемента продуктивних сил – землі – ще не мають повноцінного ринкового характеру. Вже сам цей факт потребує значного, по суті, кейнсіанського, впливу держави на становлення ринкових відносин в аграрному секторі. Це важливо, по-перше, з огляду на значущість формування права, в межах якого реалізовуватимуться земельні ринкові відносини. По-друге, дуже високий рівень корумпованості в нашій державі в умовах ще не закінченого процесу первинного нагромадження капіталу, історія якого написана мечем і кров'ю, формує реальну загрозу досягненню збалансованості відтворювальних процесів. Стихійно здійснюваний процес первинного нагромадження капіталу в поєднанні з продажністю корумпованих чиновників не тільки призводить до розбалансованості всіх складових відтворювального процесу, але й через катастрофічну майнову поляризацію в суспільстві ставить під загрозу (через обмеження) сам процес відтворення, насамперед в аспекті відтворення головного елемента продуктивних сил – робочої сили. Все це потребує потужного втручання держави в ці процеси, але, звісно, через розвинуту систему інституціональних установ та організацій і переважно за допомогою ринкових методів.

Посилений вплив держави через взаємодію законодавчої, виконавчої та судової гілки влади дає можливість зменшити реальні загрози наступу популізму у формуванні базових засад ринкової економіки. Популізм паразитує на бідності, на

грунті дуже значного майнового розшарування, а в нашій державі існує і перше, і друге. Відтак виникає загроза прийняття рішень, які формально будуть ринковими, але в реальності антиринковими. Якщо взяти вже згаданий факт відсутності ринку землі, то зняття мораторію на її купівлю-продаж не створить дійсно ринкових відносин у цій царині аграрного сектора. Адже ринок землі (і це підтверджує практика багатьох високорозвинених країн) сприятиме розвитку суспільного виробництва тільки тоді, коли буде підготовлена і прийнята низка нормативних актів, які унеможливають як монополізацію землі, так і спекуляцію нею. Крім цього, необхідно розробити і сформувати правове поле, яке б забезпечило раціональне використання сільськогосподарських угідь і недопущення виснаження цього унікального природного багатства.

У розробці економічної політики і виборі базових принципів конкретної теорії суспільного відтворення важливо врахувати й ті зовнішні чинники, які значною мірою обумовлюють особливості відтворювальних процесів в економіці. Серед найвагоміших факторів слід назвати потужний процес економічної глобалізації. За великим рахунком, це сучасна версія об'єктивного процесу інтернаціоналізації економічного життя. Різниця полягає тільки в надзвичайно високих темпах розвитку цього процесу й різкому впливі наслідків інтернаціоналізації на економічне життя конкретної країни.

Наша держава, як і інші країни, не може перебувати осторонь цього процесу. Крім того, рівень відкритості нашої економіки дуже високий, а це може мати для нас досить суттєві негативні наслідки. Останнє пов'язано насамперед із тим, що рівень розвитку виробництва в Україні в багатьох галузях значно нижчий, ніж у високорозвинених країнах. Це призводить до низького рівня конкурентоспроможності багатьох видів вітчизняної продукції. Прямим проявом цього є втрата цілих напрямів суспільного виробництва. Так, Україна за дуже короткий термін втратила виробництво значного спектра складної побутової техніки, по суті, зникло виробництво електроніки. Є аналогічні проблеми в машинобудуванні та в інших галузях. Отже, наша держава під впливом загальносвітового процесу глобалізації отримує все більш високий рівень спеціалізації. Цього не може уникнути жодна країна, але проблема для нас у тому, що розвиток спеціалізації веде до закріплення України на виробництві переважно сировинної продукції. З величезним потенціалом, який має Україна як найбільша країна в Європі за своєю територією та одна з найбагатших країн світу, нині ми на світовому ринку представлені переважно продукцією гірничо-металургійного комплексу, виробами хімічної промисловості і продукцією сільськогосподарства з недостатньо високим рівнем обробки (збіжжя, насіння соняшнику, кругляк у лісовому господарстві). Все це спричиняє дуже серйозні негативні наслідки в системі суспільного відтворення, що, своєю чергою, потребує вжиття швидких і дуже кардинальних заходів.

До них насамперед слід зарахувати необхідність посилення інвестиційної складової в системі суспільного відтворення. Але для цього необхідно залучати як іноземного, так і вітчизняного інвестора. Зробити це лише на основі стихійно діючих законів ринку практично неможливо. Досвід багатьох успішних країн чітко

підтверджує той факт, що інтенсифікація інноваційної складової відтворювального процесу стає успішною лише за активної та дієвої підтримки держави. Це обумовлює активне втручання держави в інвестиційні процеси не тільки в плані формування правового поля для регламентації цієї діяльності, але й створення системи стимулювання максимально можливого інноваційного інвестування в економіку. Практика багатьох успішних країн говорить про те, що створення таких систем лежить у площині розробки пільгових фіскальних систем, а це неможливо без втручання держави. Особливо цікавий у цьому плані досвід Китаю, який у недавньому минулому, як і Україна, перебував у системі координат тотально-планової економіки.

Визначаючи базові теоретичні положення теорії суспільного відтворення для розробки економічної політики, Україна має враховувати той факт, що у нашій державі далеко не оптимальна структура суспільного виробництва. Так, наразі на базові галузі, які характеризуються досить невисокою науко- і трудомісткістю, припадає 48 % від усього виробничого комплексу, тоді як у високорозвинених країнах цей показник становить не більше 25 %. Така велика частка базових галузей з високим рівнем нашої спеціалізації на світовому ринку робить дуже вразливими основні пропорції суспільного відтворення, адже збут продукції тут залежить від кон'юнктури світового ринку. Водночас маневрування якістю продукції, яку виробляють підприємства цих галузей, дуже обмежене, оскільки радикально змінити якість, наприклад, залізородного окатиша дуже проблематично. Це не "слухавка", в якій майже нескінченно можна додавати нові функції, маневрувати стилем корпусу тощо і відповідно змінювати ціни. До того ж на світовий ринок часто виходять нові гравці, які за певних умов на продукцію однакової якості мають витрати нижчі, ніж в інших країнах. Яскравий приклад цього – Китай, який виплавляє за рік сталі майже в 6 разів більше, ніж Україна, а внаслідок дуже дешевої робочої сили реалізує продукцію своєї металургійної промисловості за цінами майже на 20 % нижчими, ніж ціни на аналогічну продукцію нашого металургійного комплексу. Така ситуація на світовому ринку для України, яка входить у першу сімку світових продуцентів металургійної промисловості, створює суттєві ризики для нашого суспільного виробництва.

Розглянуті чинники, пов'язані з інтенсивним загальносвітовим процесом інтернаціоналізації виробництва, необхідно чітко враховувати у визначенні теоретичних засад економічної політики. Як стратегічне завдання перед Україною стоїть проблема структурної перебудови вітчизняної економіки. Цю перебудову виробництва на виготовлення переважно маломатеріальної, але високонауко- і трудомісткої продукції не можна здійснити за короткий термін. Він вимірюється роками і потребує активного втручання держави в цей процес. Якщо ж покластись на суто ринкові механізми розв'язання цієї проблеми, то все може розтягнутись на довгі десятиліття, а за певних обставин і не відбутися взагалі. В сенсі вибору теорії відтворення для нас це однозначно говорить про неможливість використання тільки суто монетаристської теорії суспільного відтворення з її головною тезою про самодостатність і збалансованість ринкової економіки. Важелі кейнсіанства, особ-

ливо в його модифікованій формі неокейнсіанства, мають значною мірою стати складовою частиною теоретичної моделі суспільного відтворення в Україні.

Процес суспільного відтворення завжди здійснюється за певних умов, а оскільки економічні закони мають ту особливість, що вони реалізуються через суб'єктивні за своїм характером дії людей, то й загальна організація суспільного відтворення своє відображення знаходить у тій стратегії, яку розробляє суспільство стосовно свого розвитку в цілому й економічного розвитку, зокрема. Отже, навіть досить чітко визначена суть процесу відтворення є лише тільки основою для формування стратегії. Її остаточна розробка залежить від великої кількості чинників, що обумовлюють реальний прояв об'єктивних економічних законів. Чим повніше буде визначена вся сукупність факторів, що впливають на суспільне відтворення, тим успішнішим буде процес його реалізації. В цьому плані, обираючи економічну теорію, яка є конкретною базою для розробки конкретних механізмів суспільного відтворення, наша держава має враховувати насамперед загальний стан суспільного виробництва з огляду на досягнутий рівень розвитку ринкових відносин.

Як відомо, Україна в розбудові ринкових відносин пройшла дуже короткий у часі шлях, тому ще не можна сформуванати достатньо високий рівень ринкового середовища. Цей факт фіксують практично всі економісти і визначають нашу економічну систему як таку, що має перехідний до ринку характер. З огляду на це у виборі теоретичного підґрунтя в організації суспільного відтворення в нашій державі навряд чи виправдано брати ті теоретичні підходи, які мають місце в країнах з високорозвинутою ринковою економікою. Іншими словами, в процесі теоретичного обґрунтування моделі суспільного відтворення ми не можемо повністю стати на позиції неолібералізму. Те, що ефективно для високорозвинених, рафінованих ринкових відносин, не завжди буде успішним в економічному і соціальному розвитку країн з перехідною економікою. Зупинимось на найважливіших фактах, які досить чітко говорять про те, що копіювання сучасної теоретичної моделі суспільного відтворення, яка діє в тій чи іншій високорозвиненій країні, є не найкращим варіантом для нашої держави.

Перше, на що треба звернути увагу, те, що інституціональна складова розвитку ринкових відносин в Україні ще дуже слабка. І це стосується як тих інститутів, що реалізують взаємодію влади з економічними процесами, так і тих, що забезпечують функціонування ринку як такого. Так, наприклад, Національний банк України ще не здатний ефективно застосовувати традиційні для розвинутих країн важелі впливу для досягнення головної мети – забезпечення стабільності національної валюти. Високий рівень інфляції, який спостерігався останні три роки, й різке, в рази, падіння курсу національної грошової одиниці не можна пояснити тільки падінням виробництва і воєнною агресією з боку Росії. В середині 90-х рр. XX ст. за умов постійного падіння виробництва і надзвичайно високого рівня інфляції була застосована монетарна політика, яка забезпечила стабілізацію гривні, проведення грошової реформи. Рівень інфляції з показника, що перевищував 10 000 % у 1993 р., упав у 1997 р. до 110 %. Монетарна політика в поєднанні з вдалою грошовою реформою дали можливість ввести перший валютний коридор долару, що означало

введення конвертованості гривні за поточними операціями. Але цей успіх був забезпечений значною мірою ще не достатньо широким полем ринкових відносин. Наразі, коли ринок став досить потужним порівняно з початком 90-х рр., здійснення монетарних заходів зі стабілізації національної валюти з високим рівнем ефективності дуже проблематичне. І справа не тільки й не стільки в персоналіях керівництва НБУ, скільки в надслабкій інституціональній складовій, через яку влада змогла б ефективно й суто ринковими методами впливати на суспільне відтворення через канали грошово-кредитної політики.

Ще слабші позиції під час ринкового саморегулювання за рахунок тих інститутів, які діють, власне, в самому ринковому середовищі. Так, тут є розвиток, і саме він вселяє надію, але нині для забезпечення ринкового саморегулювання ще дуже мало установ, сформованих на ринкових засадах і пов'язаних зі зменшенням або захистом від різноманітних ризиків, які виникають у процесі підприємницької діяльності. Ще гостріше стоять питання із системою інститутів, які забезпечують дієвість того правового поля, що здійснює поточне регулювання ринкових відносин. Мова йде про арбітражні, аудиторські, судові та інші установи. Щодо громадських установ, яким у розвинутій ринковій системі належить важливе місце в забезпеченні суспільного відтворення, то в Україні вони тільки формуються переважно як реакція на нахабні дії Росії щодо територіальної цілісності нашої країни.

Друге – це, по суті, брак наукових установ, які б сфокусували свою дослідну діяльність на пошуках точок дотику інтересів власників засобів виробництва та робочої сили. Ринок не може забезпечити ліквідацію цієї суперечності. Крім того, капітал, а разом з ним і ринок, можуть існувати лише на основі наявності та реалізації протилежностей інтересів підприємців та найманих працівників. Спроба ліквідувати ці суперечності на основі зміни приватної власності на її суспільну форму призвела до формування вкрай неефективної системи планового господарства. Невипадково практично всі країни, що належали до соціалістичного табору, змушені були перейти на ринкову економіку. Нині ця система господарювання найефективніша, але не найкраща. Останнє пов'язано саме з наявністю вже названої суперечності – базовою для цієї системи, котру сам ринок подолати не в змозі. Звідси постає завдання максимально пом'якшити цю суперечність, оскільки її наявність і гострота неминуче призводять до зменшення ефективності ринкової економіки, а за певних умов – і до великих соціальних протистоянь.

Досвід високорозвинених держав, зокрема скандинавських, показує, що зменшення суперечностей між інтересами власників засобів виробництва та найманих працівників сприяє зниженню соціальної напруги і робить суспільне відтворення ефективнішим в економічному сенсі. Головним напрямом тут стало суттєве підвищення матеріального рівня забезпеченості процесу відтворення робочої сили. Це дає можливість значно зменшити протистояння названих інтересів. В інших високорозвинених країнах така ситуація виявляється в тенденції до посилення позицій середнього класу, до складу якого входять не тільки представники підприємницького середовища, але й наймані працівники, котрі завдяки наявності добре розвинутих соціальних ліфтів можуть піднятися на рівень власників такої робочої сили, що ха-

рактизується високою кваліфікацією і продаж якої забезпечує її власнику гідні умови існування. Ці процеси не вмонтовані в механізм ринкової економіки, тому потребують значних зусиль з боку держави. В Україні, де ставка на потужний розвиток середнього класу сформульовано як надзвичайно важливе завдання, це потребує розробки цілої низки заходів для його реалізації.

По-третє, в моделі суспільного відтворення однією з найважливіших складових є відтворення спожитих матеріальних благ. В умовах дії закону зростання потреб і обмеженості ресурсів це створює проблему постійного інвестиційного розвитку суспільного виробництва. При цьому інвестиції мають здійснюватись на інноваційній основі, що для України з її досить низьким рівнем технологій дуже актуально. Цей аспект проблеми суспільного відтворення теж потребує втручання держави.

Ще більшу актуальність має ідея розвитку виробничих відносин на основі формування середнього класу як визначального чинника цих відносин. Справа в тому, що середній клас, а він в основній своїй масі представлений дрібними і середніми підприємцями, в процесі суспільного відтворення малоефективний щодо забезпечення потужного інвестиційного розвитку на інноваційній основі. Досвід розвинутих країн підтверджує той факт, що тільки потужні виробничі об'єднання рівня транснаціональних корпорацій здатні забезпечувати технічний прогрес. Отже, розвиток таких виробничих гігантів має йти поряд із розвитком малого й середнього бізнесу, а державі слід забезпечити органічну співпрацю останнього з великими корпораціями. Тільки таке поєднання забезпечить бажаний варіант суспільного відтворення як у суто економічній, так і в соціальній площині.

Четвертий момент пов'язаний з тим, що глобалізація, яка охоплює всі країни, вносить суттєві зміни у відтворювальні процеси в кожній конкретній країні. Якщо в процесі глобалізації покладатися лише на регуляторні механізми ринку, то країна може перетворитися на економічно залежну, спеціалізовану на вузькому асортименті продукції бананову республіку. Це особливо загрозово для країн, які багаті на природні ресурси, але мають недостатньо високий рівень розвитку своєї технологічної бази. До таких держав належить і Україна. Все більша лібералізація світової торгівлі втягує нашу країну в спеціалізацію на виробництві переважно сировинної продукції. При цьому слід мати на увазі те, що лібералізація торгівлі часто йде поруч зі значними обмеженнями, які послаблюють можливості для реалізації наших конкурентних переваг навіть там, де ми їх маємо. За цих умов у формуванні теоретичної моделі суспільного відтворення неоліберальні підходи малоефективні. В основу має бути покладено розробку програм, які у дуже концентрованому вигляді відображали участь держави в становленні й розвитку міжнародних економічних відносин. Тільки такий підхід дасть можливість посісти гідне місце у світовому поділі праці й забезпечить високий рівень суспільного виробництва. Узагальнювальним наслідком стане потужний розвиток як окремого індивіда, так і всього українського соціуму.

Наведені вище факти говорять про те, що в розробці теоретичної моделі суспільного відтворення, зорієнтованої у цілому на відповідні постулати неоліберальної теорії, треба чітко враховувати всю сукупність тих чинників, які впливають на

організацію суспільного виробництва, і значну увагу приділяти прямому втручанню держави в організацію суспільного відтворення. Цієї думки дотримується і відомий український економіст В. Геєць, який пише, що держава “повинна виправляти небажані соціальні та політичні наслідки функціонування ринку як своєрідної форми організації економіки і протидіяти їм, а не допускати вольностей “невидимої руки” ринку, яка врешті-решт формує диспропорційність у розвитку взаємодії людини і природи”⁴.

В Україні загальна організація функціонування всього суспільства в процесі його постійного відтворення і розвитку знаходить своє відображення в розробці планів, які містять конкретні орієнтири нашого руху вперед. Наша держава вже має певний досвід розробки таких планів. Серед них стратегія “Україна 2010”, Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 рр.) “Шляхом європейської інтеграції”. Це довгострокові стратегічні плани розвитку нашого суспільства. Але їхній зміст був ще далеким від досконалості, в більшій частині своїх завдань вони малодеталізовані й здебільшого відображали бажане, ніж реально можливе.

Остання стратегічна програма розвитку “Україна-2020” введена в дію Указом Президента України від 12.01.2015 р. Цей документ передбачає чотири вектори руху, в кожному з яких завбачено значну кількість конкретних реформ і програм. Найбільша їх частка (26) із загальної кількості (62) включає перший вектор “Сталий розвиток країни”. Зрозуміло, що в узагальненому вигляді це, по суті, стратегія організації суспільного відтворення. Цей програмний документ досить деталізований. Його особливістю є й те, що в ньому передбачені ключові показники, які дадуть можливість стежити за станом виконання програм і будуть основними маркерами періодичної звітності за цим документом. Але, попри детальніший характер порівняно з попередніми аналогічними програмами організації всього процесу суспільного відтворення, є досить помітне побоювання щодо здатності даної стратегії розвитку адекватно реагувати на можливі ризики, пов’язані з деякими негативними чинниками як внутрішнього, так і зовнішнього походження. Навіть за умови успішної реалізації даної програми треба враховувати й ту обставину, що вона закінчується у 2020 р., а це потребує підготовки нового плану стратегічного розвитку на найближчу перспективу.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. З огляду на особливості суспільного відтворення, розглянуті в цій статті, під час розробки нової стратегії слід пам’ятати такі методологічні аспекти.

1. Необхідно враховувати те, що в Україні, як, до речі, і в багатьох розвинутих країнах, дуже помітне таке явище, як споживчий егоїзм, що проявляється в постійному нарощуванні обсягу тих матеріальних благ, які часто непотрібні, а інколи й просто шкідливі для розвитку конкретної людини, а то й для соціуму в цілому. Це робить необхідним під час розробки подальших стратегічних програм урахувати

---

⁴ Геєць В. Політико-економічні засади дослідження сучасного суспільства // Економічна теорія. – 2015. – № 3. – С. 8.

ті зміни, які відбуваються нині в напрямі реалізації суспільного відтворення і можуть завадити процесу розвитку суспільства або загальмувати його.

Отже, першочергове завдання – розробка системи заходів із формування людини як споживача, мотивації якої будуть спрямовані не просто на задоволення своїх потреб, а формування людини, котра бачить себе не лише частиною певної історичної спільноти, але й творцем та активним учасником розвитку суспільства. Зрозуміло, що базовим елементом має бути забезпечення можливостей доступу кожного члена суспільства до базових соціальних благ, як-то освіта, охорона здоров'я тощо. Але вирішальним при цьому має стати формування людини, національна ідентичність якої базуватиметься як на правах, так і на її обов'язках. У цьому плані необхідно відштовхуватись від національної історії, культури, традицій, які склалися в суспільстві. Саме під впливом цього може відбутись процес, який В. М. Тарасевич, розглядаючи взаємодію суб'єкта й об'єкта привласнення, називає “взаємодією економічного суб'єкта на самого себе, зокрема, привласнення своїх сутнісних сил”⁵.

2. У розробці стратегії треба враховувати й те, що в сучасному світі йде потужний процес інтернаціоналізації всього суспільного життя, що сприяє формуванню інтересів, які відриваються від національної основи і відображають ускладнення життя людського суспільства та взаємопроникнення різних культур. Проте така індивідуалізація інтересів не може йти виключно від свободи індивіда, адже повна свобода вибору суперечить усталеним, традиційно виваженим і відповідним культурно-історичному процесу розвитку нації. Збереження національної ідентичності членів нашого суспільства, якщо воно ґрунтується на принципах ліберального націоналізму, дасть змогу підвищити самооцінку людини як члена даної спільноти і водночас сприятиме збагаченню інтелекту і культури індивіда за рахунок його включення в різні позанаціональні культурні групи.

3. В Україні ще не достатньо розвинуті суспільні інститути, які в умовах наявності та дії законів ринку дозволяли б повною мірою в процесі суспільного відтворення забезпечувати тісний зв'язок між суто економічними процесами і формуванням, а головне, реалізацією групових, колективних і суспільних інтересів. У розробці планів стратегічного розвитку держави на перспективу це має бути важливою складовою тих конкретних програм, які втілюватимуть завдання та орієнтири стратегії розвитку України на весь прогнозний період. Урахування названих вище методологічних принципів дасть можливість уникнути грубих помилок під час розробки планів стратегічного розвитку і зробить обрану модель організації суспільного відтворення найоптимальнішою та найефективнішою для реалізації.

---

⁵ Тарасевич В. Н. О государственной-капиталистической обусловленности инновационного развития национальной экономики // Экономика Украины. – 2015. – № 11 (640). – С. 24.